

لزوم ایجاد باغ ایرانی*

حشمت‌اله متدین
دکتری معماری، دانشگاه تهران
motedayn@ut.ac.ir

رضا متدین
پژوهشگر دکتری معماری، مدرسه معماری ملکه، فرانسه
r.motedayen@alumni.ut.ac.ir

چکیده

احداث ابنیه، شکل‌گیری و گسترش یا شکوفایی باغ‌سازی و معماری، نتیجه وجود ثبات نسبی سیاسی است که از تبعات آن ثبات اقتصادی و آرامش روانی جامعه است. در این میان، توجه به باغ‌سازی با عنایت به ماهیت آن که وجه تفرجی است، وابستگی قویتری به آن ثبات پیدا می‌کند. آیا باغ ایرانی ثمره دوران خشک‌سالی است یا اینکه به‌دوران سرسبزی خاستگاه ایرانیان تعلق دارد؟ عقیده بر این است که باغ‌ها در دل کویر، خرده‌اقلیم‌هایی را در محیط بسته (واحه) ایجاد کرده‌اند. لزوم وجود مدنیت در فلات ایران، توجه به ایجاد این خرده‌اقلیم‌ها برای قدرت‌بخشی به این تمدن را توجیه می‌کند. لذا باغ ایرانی تنها در دوران مدنیت توان شکل‌گیری داشته است. ایجاد باغ ایرانی، به‌نوعی با سرنوشت شهرها و یا شهرهای اولیه در هم تنیده شده است. آیا ساخت این باغ‌های زیبا دلایل دیگری نیز داشته است؟ سؤال دیگر این تحقیق، علل غیرمدنی ایجاد باغ‌های تاریخی ایران است. آیا باغ‌ها سمبل تفکر دوران خویشند؟ آیا دستور ایجاد باغ‌ها علل متفاوتی دارد؟ سعی در دسته‌بندی علل پیدایش این نمونه‌ها از طریق کنکاش در متون قدیم و جدید ضمن پیدا نمودن نقاط کور موجودیت، گامی هرچند کوچک جهت شناخت سیر تحول هنر باغ‌سازی این خطه است. با مطالعه انجام‌شده بایستی اذعان نمود که همواره روحیه سلاطین و امرا در ایجاد این باغ‌ها به‌عنوان اندیشه دوران، تأثیر بسزایی داشته است. اما در میان مجموعه عوامل شکل‌دهنده باغ‌ها، عللی همچون مشربودن و ایجاد چشم‌اندازهای زیبا را می‌توان از علل عمومی و بعضاً مشترک در بسیاری از باغ‌های تاریخی دانست. درحالی‌که به تبع سلاطین هر دوره بعضی مواقع دلیل اصلی ایجاد باغ، عاملی مذهبی، گاهی تفریحی و در بسیاری مواقع علتی سیاسی - حکومتی داشته است.

واژگان کلیدی

باغ ایرانی، باغ مذهبی، باغ قدرت، باغ تفرجگاهی، باغ حکومتی، باغ تزئینی، باغ فرحبخش.

مقدمه

می‌رسد به‌غیر از این علت بدیهی، دلایل دیگری نیز وجود دارد که در لابلای نوشته جستجو خواهد شد. لذا در ابتدا به کتابشناسی تحقیق و سابقه مطالعه در این خصوص اشاره‌ای مختصر شده تا روش تحقیق کتابخانه‌ای به‌عنوان مهم‌ترین راه رسیدن به هدف مقاله مشخص شود.

از آن جایی که این مقاله به دلایل شکل‌گیری باغ‌های ایرانی نظر دارد جستجوی خود را به متون مختلف معطوف نموده تا علل علاقه و یا دستورهای ایجاد باغ را مشخص نماید. اکثر متون درخصوص باغ ایرانی علت ایجاد آن را گریز از گرمای طاقت‌فرسا دانسته‌اند. اما به نظر

طرح مسئله و روش مطالعه

به جز دلایل بدیهی اقلیمی و تفریحی در هیچ‌کدام از منابع مورد مطالعه، به‌طور مشخص به علل ایجاد باغ‌های رسمی ایران تکیه نشده است؛ بنابراین کنکاشی دشوار در لابلای متون تاریخی، این دلایل را جهت دستورالعمل ایجاد باغ‌های مهم این خطه هویدا خواهد کرد. عقیده بر آن است که به‌غیر از دلایل محیطی، علت‌های مهم دیگری نیز در دستور ساخت باغ‌های زیبا و منظم ایران وجود داشته است. بنابراین روش اصلی تحقیق، جستجوی تاریخی و عاری از گونه‌شناسی و یا دیدگاه ساختاری - کالبدی به باغ ایرانی است. در پاره‌ای از موارد، نامی از یک باغ، علت وجودی را مشخص می‌کند. گاهی وقف‌نامه نقطه کور علت وجودی را هویدا می‌سازد؛ زمانی شعری در مدح بانی آن، همچنین کارکرد و عملکرد بخش‌های ویژه باغ، هویت اصلی را آشکار و شاید دست‌نوشته‌های سلطان، والی و حتی مکان قرارگیری آن از اهداف ساخت آن پرده برمی‌دارد. به‌همین سبب در این نوشتار کمتر بر خوردی جدلی بانظر نویسندگان و محققین هنر باغ‌سازی بوجود آمده و روند مقاله در پی دسته‌بندی اهداف ایجاد باغ‌هاست.

باغ ایرانی، ثمره مدنیت

علت بوجود آمدن باغ ایرانی را از طریق کنکاش در نسبت میان مردمان ایران با سرزمین‌شان باید جستجو کرد. آیا باغ ایرانی در سرزمینی به‌غیر از ایران می‌توانست پدیدار شود؟ در سرزمین‌هایی که تمدنی باستانی در آنها بوجود آمده است، هیچ‌کدام خصوصیات جغرافیایی و اقلیمی ایران را ندارند. «عادل فرهنگی»، وجود دو رشته‌کوه بلند که فلات ایران را کمابیش درمیانه کمربند خشک و دنیای قدیم قرار داده است، مانع بزرگی برای ارتباط ناحیه وسیعی از ایران با آن سوی این دیوارهای بلند می‌داند که ثمره آن منطقه گرم و خشک است (فرهنگی، ۱۳۹۰: ۵۵). با چنین شرایط محیطی، آیا ایرانیان با ورود به این فلات، با توجه به نسبت آب در اختیار به خاک مرغوب، امکان فعالیت بر روی کلان اقلیم را داشته‌اند؟ جواب قطعاً منفی است. بنابر چنین ظرفیتی، انسان ساکن در فلات ایران بیشتر به ایجاد ریزاقلیم پرداخته است. باغ‌ها ثمره این خرده‌اقلیم‌ها هستند. «اغلب متخصصین به نقش باغ‌های گسترده و باغ - حیاط خانه‌های ایرانی در ایجاد نوعی آسایشگاه اقلیمی برای انسان تأکید کرده‌اند» (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۱۳۰).

پیشینه تحقیق

مطالب پیرامون باغ ایرانی را شاید بتوان به گروه‌های زیر تقسیم کرد:

۱) کتب و نوشته‌های تاریخی - توصیفی مستشرقین و مورخین درخصوص شهرها و اماکن تاریخی ایران که در مورد باغ‌های معروف در آنها توضیحاتی وجود دارد. از این میان افرادی چون «شاردن»^۱ «کلاویخو»^۲، «فلاندن»^۳، «پاسکال کوست»^۴ و «هوبرت»^۵ از شهرت بیشتری برخوردار هستند. همچنین افرادی چون «مافروخی» در «محاسن اصفهان» پیرامون این باغ‌ها نوشته‌هایی دارند. در دیوان شعرا نیز توصیف باغ ایرانی و گونه‌های مختلف آن را می‌توان جستجو کرد.

۲) کتاب‌ها و نوشته‌هایی درخصوص تاریخ هنر باغ‌سازی جهان که به زبان لاتین نوشته شده و در کتابشناسی آخر مقاله به برخی از آنها اشاره شده است. در فصل‌هایی از این کتب به باغ ایرانی و یا باغ‌های اسلامی اشاره شده‌اند.

۳) کتاب‌های ویژه گونه‌های گیاهی، گیاهان دارویی که به خواص و طریقه کاشت باغ‌ها و ترتیب آنها اشاره دارد به عنوان مثال کتاب «ارشادالزراعه» از «ابونصر هروی» به همت «محمد شیری» از انتشارات دانشگاه تهران. همچنین کتاب تاریخ کشاورزی ایران (۱۳۳۰) از «تقی بهرامی» از همین انتشارات به کشاورزی کهن ایران پرداخته است.

۴) مهم‌ترین کتاب‌های مورد استفاده در قرن اخیر نوشته‌های متخصصین ایرانی و غیرایرانی درخصوص بررسی‌های گونه‌های باغ‌ها و همچنین ساختار آنهاست که به دو گروه تقسیم می‌شوند؛ برخی همچون کتاب باغ‌های ایران از «دونالد ویلبر» بسیار کامل به تمامی باغ‌ها نظر دارد و بعضی دیگر به باغی خاص و یا باغ‌های شهری ویژه توجه کرده‌اند. از این میان «حسین فرخ یار» (۱۳۷۵) به فین کاشان، «یعقوب دانش دوست» (۱۳۶۹) به باغ طیس و «علیرضا آریانپور» (۱۳۶۵) به باغ‌های شیراز اشاره کرده‌اند.

به‌غیر از منابع فوق مقالات و دست نوشته‌هایی از دوستداران خصوصیات باغ ایرانی وجود دارد که حاوی مطالب بسیار مفید هستند. از آن جمله، مقاله مرحوم «پیرنیا» در مجله آبادی (۱۳۷۲) و مقاله مرحوم «ابوالقاسمی» در کتاب معماری و شهرسازی ایران قابل توجه بیشتر است.

بیرون شهرهای کویر مرکزی ایران بوجود آورده است. در این مقاله ابتدا علل مشترک و سپس علت‌های اصلی شکل‌گیری مورد تحلیل و سپس در جدول نتیجه‌گیری دسته‌بندی گونه‌های مختلف انجام خواهد شد.

الف. عوامل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ

۱. متمر بودن باغ

ایجاد باغ به‌عنوان یک واحد اقتصادی از دیرباز به‌عنوان یکی از اهداف مهم ساخت باغ‌ها بوده است. نام‌گذاری دو گونه باغ یعنی باغ تفریح و تفرج و باغ میوه، نتیجه چنین طرز فکر برای پیدایش باغ‌های متمر است. شاید بتوان نام دیگری همچون باغ‌های کشاورزی را به این گونه باغ‌ها اطلاق کرد. این گونه باغ‌ها در کنار باغ‌های رسمی داخلی و خارج شهر همیشه از ارزش خاصی نزد مردم این سرزمین برخوردار بوده‌اند.^۱

در اینجا این سؤال پیش می‌آید که باتوجه به اینکه اکثر باغ‌های متمر و یا باغ‌های میوه در گروه باغ‌های رسمی و منظم ایران قرار نمی‌گیرند، علت مطرح‌شدن اینگونه باغ‌ها در این نوشتار چیست؟ در جواب بایستی مطرح کرد که در میان باغ‌های رسمی باغ‌هایی وجود دارند که اسم میوه را دارند که در کنار انتظام و رسمی بودن، مفید نیز است. در دوره‌های مختلف و به‌خصوص دوره صفوی و قاجار اسامی باغ‌هایی چون توت و انار نشان‌دهنده وجود باغ‌های متمر این دوران است.

«هما ناطق» در تحقیقی پیرامون اسناد آیین ملک‌داری متعلق به دوره ناصرالدین شاه از باغ‌های تاریخی مشهود نام برده و اطلاعات بسیار مفیدی درباره چندین باغ مطرح می‌نماید. در بخشی از این سند، درباره فروش محصولات باغ چنین نوشته شده «اول حاصل باغ بیدمشک است که باید هر روز آفتاب نخورده چیده شود ... یک مدخل باغ چغاله و گوجه سبز فروشی است که خراسانی (آخ کوکش) می‌نامند، باید مواظبت نمایند در وقتی نوبرانه و قدر و منزلت بازاری دارند، ببرند. انشالله تعالی بفروشند و تنخواه بیاورند ...» (ناطق، ۱۳۸۵: ۷۹).

مطالب فوق نشان‌دهنده اهمیت اقتصاد در باغ‌های رسمی این دوران بوده و مؤید نظر ماست. «کریم پیرنیا» در مقاله با ارزش خود کاشت انواع گیاهان دارویی و میوه‌های متعدد باغ ایرانی را در راستای هدف والای معماری ایرانی مبنی بر یکی‌شدن سودمندی و زیبایی در باغ ایرانی می‌داند (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۲۵).

۲. ایجاد فضاهای زیبا با تکیه بر هنر باغبانی

«ساعدلو» در مقاله خود به دو کتاب پرارزش «ارشاد الزارعه» و «مفاتیح‌الارزاق» اشاره می‌کند که جزئیات فراوان تفاوت در کاشت انواع درختان متمر و ترکیب گل و گیاه و ریاحین را جهت ایجاد زیبایی بصری توضیح می‌دهد (ساعدلو، ۱۳۸۳: ۴۳).

در لابلای نوشته‌ها موارد مختلفی را می‌توان مشاهده کرد که همگی مؤید میل اکثر پدیدآورندگان باغ‌های رسمی به ایجاد حداکثر زیبایی

«خوانساری و همکاران» می‌نویسند «قبایل آریایی پس از سکونت در سرزمین پارس به تهیه آب پرداختند. این قبایل در دره کوه‌ها و با استفاده از شیوه‌های قدیمی آبیاری، جهت تغییر مسیر آب و ذخیره آن، در جریانی که از ذوب‌شدن برف بوجود می‌آمد به زندگی ادامه دادند. ولی قبایلی که در زمین‌های پست زندگی می‌کردند با مشکلاتی حل‌نشده روبرو بودند» (خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳: ۲۴).

پیدایش قنات و سختی‌های ایجاد آن، از نتایج این کمبود بوده است. باغ ایرانی بیش از هر چیز بیانگر داستان سفر آب و پیدایش زندگی، پس از مبارزه با خشکی و مرگ است. این گفته نشان‌دهنده حیات‌بخشی باغ ایرانی است. تحقیقات جدید اقلیمی صحت این مطلب را ثابت می‌کند. «تقوایی» در تحقیق میدانی خود در خصوص نقش سایه و دیگر عوامل محیطی در باغ ایرانی معتقد است این باغ‌ها در فصول گرم، به خوبی خود را با اقلیم سازگار می‌نمایند. این کیفیت، وضعیتی در باغ بوجود می‌آورد که کاهش دمای مؤثری نسبت به پیرامون خود داشته باشد (تقوایی، ۱۳۹۴: ۵۳).

از سوی دیگر، لزوم توجه به مدنیت در فلات ایران، توجه به هنر باغ‌سازی جهت قدرت‌بخشی به این تمدن را هموار می‌سازد. ایجاد باغ ایرانی نیز، با توجه به لزوم فراهم‌شدن مقدمات اقتصادی، لایه‌های غنی‌تر اجتماعی، فناوری مورد نیاز و گذر از مراحل ابتدایی‌تر نیازهای اولیه، به نوعی با سرنوشت شهرها و یا شهرهای اولیه درهم‌تنیده شده است. فرهنگی می‌نویسد «تفاوت ارزش زمین‌های تحت آبیاری دستی با زمین‌های تحت آبیاری دیم و نیز وجود آمدن امکان بهره‌برداری شمار اندکی از زمین‌های با ارزش، یکی از مبنای پیدایش و توسعه لایه‌بندی اجتماعی تصور می‌شود» (فرهنگی، ۱۳۹۰: ۵۶).

توجهی گذرا به موارد فوق، این نکته را تأیید می‌کند که باغ به‌طور کلی و باغ ایرانی به‌طور خاص، تنها توان شکل‌گیری در دوران مدنیت را داشته است. از عهد هخامنشی تا دوره صفوی، شواهد موجود حاکی از این است که بیشترین میزان توجه به باغ‌های موسوم به باغ ایرانی از سوی بالاترین لایه اجتماعی یعنی دولت یا حکومت بوده است.

عوامل شکل‌گیری باغ ایرانی

در اقلیم گرم و خشک سرزمین ایران وجود باغ‌های سرسبز و خرم همیشه به‌عنوان مکانی خنک و آرام جهت آسایش، لذت و تفریح مورد توجه بوده است.^۲ وجود آب، زمین و منظر مناسب امکان ایجاد باغ را مهیا می‌سازد. ولی علاوه بر اینها دلایل ایجاد باغ‌های ایرانی چند عامل اساسی و مهم بوده که برخی عوامل از جمله علل اقتصادی و علاقه به کشت و زرع و زیباسازی محیط، عوامل مشترک در شکل‌گیری باغ‌ها و برخی دیگر از موارد ویژه و اصلی شمرده می‌شوند؛ که اهم آنها علت‌های مذهبی، سیاسی، حکومتی و تفریحی به شمار می‌روند. این مجموعه عوامل باتوجه به شرایط اقلیمی، کالبدی و موقعیت شهرها، باغ‌هایی را درون و

با تکیه بر کاشت گونه‌های مختلف گیاهان است.

در این میان شاید بتوان این میل را درعلاقه به گل و گل‌آرایی نزد سلاطین و عشق به ایجاد خطوط مستقیم و انتظام در کاشت باغ‌های کهن تقسیم کرد. در کتب تاریخی به میل و توجه سلاطین در ایجاد باغ‌ها و جنبه‌های باغبانی آنها اشاره شده است. در کتاب باغ ایرانی آمده است «داریوش اول باغ فرمانروای مطلق «گاتاداس» در آسیای صغیر را چنین بیان کرده است. گواه است که شما توجهتان به کشت و زرع را در زمینی که متعلق به من است معطوف کرده‌اید. از آنجایی که درختان آسیای صغیر را که در آن سوی فرات می‌روید نشا کرده‌اید، پشتکار شما را در این زمینه ستایش می‌کنم و بدین منظور از الطاف پادشاهی برخوردار خواهید شد» (خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳: ۴۲).

افراد بیشماری بوده‌اند که به گل‌کاری و پرورش گیاهان عشق داشته و بدین منظور باغ‌های زیبایی را بوجود آورده‌اند. در بسیاری از مواقع ایجاد باغ جهت بوجود آوردن مناظر زیبا و دلپذیر بوده تا هم باغبان‌ها را به‌وجود درآورد و هم بینندگان را مسحور سازد. کتاب‌های مختلفی به نظم و نثر در وصف آداب گل‌آرایی به‌همین منظور نوشته شده است. «شاهچراغی» می‌نویسد «کوروش خود شخصاً محل کاشت درخت در باغ‌هایش را تعیین می‌کرده، و برخی از درختان و گیاهان را نیز خودش می‌کاشته است. به‌همین دلیل بعضی محققین کوروش را به‌عنوان اولین باغبان معرفی کرده‌اند» (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۱۰۹). در دوران اسلامی علاقه بابر، از سلاطین گورکانی به کاشت گیاهان و به‌خصوص گل‌ها نشان‌دهنده این امر است، بابرشاه، کشف نوعی لاله را که بوی گل سرخ می‌دهد را امری دلپذیر و مطبوع تلقی کرده است (ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۹).

شاهچراغی می‌نویسد «شاه عباس به اندازه‌ای علاقه به ساخت خیابان و کاشتن درخت و زیبا نمودن باغ‌ها توجه داشت که نمی‌خواست بدون حضور او درختی کاشته شود. هنگام طرح نقشه چهارباغ خود شاه عباس خط‌کش به دست گرفته تا خود را جانشین راستین کوروش کبیر نشان دهد» (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۱۰۹).

میل برخی از فرمانروایان همچون بابر و شاه عباس در ورود گیاهان غیربومی و صدور گیاهان بومی به کشورهای تحت سلطه، افزایش کمی و کیفی محصول و توجه ویژه به ایجاد باغ‌های دارویی^۱ ستودنی است. ایرانیان حداقل از دوره هخامنشیان میل به ایجاد باغ‌های منظم با تکیه بر خطوط مستقیم و کاشت‌های قرینه داشتند. «رنه پشر»^{۱۱} از قول مورخین یونانی به یک نمونه از باغ‌های منظم کوروش اشاره می‌کند: در شهر «سارد» کورش جوان باغی را می‌سازد که به صورت قرینه طراحی شده و بسیار به درختان و گل‌ها مزین می‌شود. مورخین از دقت کورش بر کاشت درختان و بوته‌های زیبا در این باغ تکیه می‌کنند (2: Pechere, 1973).

گاه تغییر شکل دادن و منظم کردن باغ‌ها به همراه ایجاد زیبایی موجب ساخت باغ‌های تاریخی می‌شده است. بابر درباره باغی به نام «کلان» در حومه کابل سخن می‌گوید. او نظر خود را پس از کاشت‌های منظم

متوجه نهر آبی می‌کند که دائماً در باغ به‌طور مارپیچ در جریان بوده و عقیده داشت با تغییر دادن جریان آب این نهر و مستقیم ساختن آن و تنوع در کاشت گیاهان بر زیبایی باغ تا حد زیادی افزوده است. (ویلبر، ۱۳۴۸: ۸). او همچنین در بابرنامه آن‌چنان از انتظام‌دادن به باغ‌هایش صحبت می‌کند که گویی همه آنها را با عشق به زیبایی‌های تولیدشده از گونه‌های مختلف گیاهان بوجود آورده است. او می‌نویسد «چون فصل انار بود انارهای قرمز از شاخه‌ها آویزان بودند. درخت‌های مرکبات، سبز و نشاط‌آور و پر بار به نظر می‌رسیدند. از انتظام جدیدی که به درختان داده‌ام باغ آنقدر زیبا شده بود که هیچ وقت مانند آن موقع از باغ وفا لذت نبرده بودم» (همان: ۹۴). با توجه به موارد ذکر شده نقش علاقه سلاطین به باغبانی و ایجاد باغ‌های زیبا به اثبات می‌رسد. اکنون که عوامل مشترک شکل‌گیری باغ‌های تاریخی مشخص شد در زیر تقسیم‌بندی جدید علل ویژه شکل‌گیری که بعضاً برای نوعی خاص از انواع باغ‌های رسمی این خطه تعلق دارد، بررسی می‌شود.

ب. علت‌های خاص شکل‌گیری باغ‌ها

۱. دلایل مذهبی

با مطالعات بیشتر در عناصر سبز طبیعی در سرزمین خشک این منطقه و دادن مفاهیم ماوراءالطبیعه به آنها، درمی‌یابیم که نقش سمبلیک این عناصر نزد ایرانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. نخستین باغ‌هایی که با اهداف مذهبی ساخته شده‌اند را می‌توان باغ‌های معابد بین‌النهرین دانست. خانم «وان زویلن»^{۱۲} می‌نویسد «برخی از نوشته‌ها از وجود باغ‌های معابد حکایت می‌کند که در آنها برای احترام به خدایان درختان و گیاهان را می‌کاشتند» (Van zuylen, 1996: 26).

وجود معابد در بلندترین نقطه باغ و تسلط بر طبیعت آن نشان‌دهنده اهمیت نقش مذهب در پیدایش باغ‌های اولیه بوده است. در دوران هخامنشی باغ‌ها، تصویر زمینی بهشت اوستایی هستند و بنابراین ساخت آنها در دستور دین زرتشت آورده شده است. در کتاب بشر و باغ‌هایش آمده است: «هرکس این باغ را بسازد رابط با نور اهورامزدا خواهد شد. برای این‌که این بهشت از گزند اهریمن دور باشد باید آن را آبیاری نموده و هزار گونه مواظبت از آن به عمل آید. دور فضای سبز را محصور تا از گزند اهریمن در امان باشد (10: Benoist, 1975). با توجه به این‌گفته اهمیت باغ‌سازی و اصلیت نقش مذهب در استقرار باغ ایرانی پدیدار می‌شود. به گفته مورخین موبدان از این باغ‌ها محافظت می‌کردند. که خود نشان‌دهنده رکن مذهبی این باغ‌ها است. همچنین ایجاد قصرهای مهمی چون تخت جمشید در میان انبوه فضای سبز علت مذهبی داشته است.

چگونه می‌توان نقش سمبلیک ساختن شهرهای سلطنتی را در درون بهشت‌های زمینی تفسیر کرد؟ طبق آنچه تاکنون آمد آیا این ساختار سبز به‌مثابه حفاظت آنها در مقابل اهریمن بوده و یا اینکه سمبل قدرت مباشر اهورامزدا «شاه» در سرزمین است که بر ساخت و مراقبت از فضای سبز نظارت کامل داشته است؟ در هر دو صورت عامل مذهب

«آندره گدار»^{۱۶} باستان‌شناس فرانسوی در کتاب «هنر ایران» در مورد باغ‌های قصر شیرین آنها را بالغ بر ۱۲۰ هکتار ذکر نموده که نایب‌ترین حیوانات جهت شکار شاهان در آن وجود داشته است. همچنین در میان باغ‌های اطراف طاق‌بستان باغ شکاری را نام می‌برد که با مساحت شش هکتار به صورت محصور وجود داشته است (Godard, 1962 : 230). بنابراین شکار نیز به‌عنوان عملی تفریحی به علل استقرار باغ‌ها اضافه می‌شود. نمونه‌های اسلامی این‌گونه باغ‌ها نیز وجود دارد. باغ دوشان‌تپه در حومه تهران چنین توصیف شده است (ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۰۰). حتی در دوران مدرن در عهد پهلوی نیز این سنت تداوم داشته است.

– **باغ‌های لذت خاص** : در کنار لذت از مواهب طبیعی در پارهای اوقات سلاطین لذت‌جو دستور به ایجاد باغ‌های نموده‌اند که در کنار سوگولی‌ها بتوانند از این فضاهای خلوت استفاده نمایند. در زمان صفوی بسیاری از کاخ‌ها جهت مجالس شب‌نشینی و تفریح سلاطین ساخته می‌شده است. «توماس هوبرت»^{۱۷} انگلیسی در ۱۶۲۸م. پرده‌های نقاشی این کاخ‌ها در اصفهان و همچنین در کاخ‌های شمال ایران را پر از نقاشی‌هایی از شاه و زنان صیغه‌ای توصیف می‌کند که مملو از حرکات شهوانی هستند. مهم‌ترین آن کاخ جهان‌نمای بهشهر است که بسیار دقیق توصیف شده است (همان : ۱۵۴). شاید بتوان چنین باغ‌هایی را باغ - خلوت یا باغ - عیش نامید. که تفاوت آنها با بخش حرم باغ‌های معمولی در عملکرد آنها قلمداد می‌شود.^{۱۸} در دوره قاجار، باغ «نگارستان» و همچنین باغ «عشرت‌آباد» با یک خوابگاه و ۱۷ ساختمان کوچک مخصوص سوگولی‌های دربار طراحی شده بود.^{۱۹} بنابراین یکی دیگر از دلایل چرایی ایجاد برخی باغ‌ها، عیش و نوش و مجالس لهو و لعب قلمداد می‌شود که همیشه برای سلاطین نالایق و اشراف مورد توجه بوده است.

۳. علل سیاسی - حکومتی ایجاد باغ‌های تاریخی

می‌توان انگیزه کارفرمایان جهت نشان دادن ثروت، قدرت و عظمت حکومت را از دلایل دیگر برشمرد. در کتاب باغ ایرانی چنین آمده است : «پادشاهان هخامنشی پس از فتح اقدام به ساخت باغ‌های بهشتی نمودند که هم برای خوشگذرانی بود و همچنین نشانی به قدرت حکومت» (خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳ : ۳۶). بنابراین علل حکومتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. خانم «غزاله روحانی» نیز علت ایجاد باغ را چنین بیان می‌کند : «در برخی از تمدن‌ها علاقه به گل و گیاه باعث احداث باغ‌های زیبا شده است، اما گاهی اوقات نیز عده‌ای برای نشان دادن ثروت و قدرت به ساخت باغ‌ها اقدام می‌نمایند» (روحانی، ۱۳۶۵ : ۵۰). در دوران‌های مختلف این خصوصیت برای ایجاد باغ‌های تاریخی بسیار پراهمیت بوده است. همچنین شاهچراغی از باغی به نام باغ «پیروزی» در غزنه و در زمان سلطان «محمود غزنوی» نام می‌برد که نحوه نامگذاری آن می‌تواند علل حکومتی - سیاسی داشته باشد (شاهچراغی، ۱۳۸۸ : ۵۲).

موجب این فضاها تلقی خواهد شد. در دوران اسلامی نیز این نقشه تداوم یافته و نگاه قرآنی آن تصویر بهشت در زمین بوده که خداوند در قرآن به مردم نیکوکار وعده داده است. بشر مسلمان بر آن است تا این بهشت را به‌گونه‌ای هرچه شبیه‌تر و والاتر برای بندگان سعادت‌خواه به نمایش بگذارد. از این‌رو اجزای تشکیل‌دهنده این بهشت‌ها مفهوم مقدس پیدا می‌کند و نمایش آن‌ها جنبه استعاره‌ای می‌یابد.^{۱۲} شاهچراغی از سوی دیگر ضمن تحقیق در واژه «باغ» مشخص می‌سازد که باغ در حقیقت نامیدن مکانی است مقدس، مکانی است که بخشایش ایزدی در آن به باشندگان عطا می‌شود (شاهچراغی، ۱۳۸۸ : ۹۴). بنابراین تقدس لغوی باغ نقش مذهبی باغ‌ها را متذکر می‌شود. اسامی برخی باغ‌های دوران اسلامی همچون «جنت»، «بهشت برین»، «خلد برین»، «مینو»، «رضوان»، «هشت بهشت» و بهشت نیز حاکی از مذهبی بودن علت ساخت آنهاست.

۲. ایجاد باغ به‌عنوان مکانی جهت تفریح و تفرج

ساخت محلی سرسبز و با نهرهای روان و درختان زیبا جهت آسایش و پناه‌بردن در دامن طبیعت یکی از مهم‌ترین اهداف استقرار باغ‌هاست. نام این باغ‌ها را می‌توان باغ‌های فرح‌بخش نامید. در میان نوشته‌ها بیشتر به باغ‌ها و کاخ‌هایی اشاره می‌شود که جهت تفریح متمولین و شاهان و برگزاری مراسم مختلف آنها بوده است. طبق گزارش‌ها و اطلاعاتی که در دست است شاه عباس در فواصل دو فرسنگ به ساختن یک سرای کوچک مبادرت می‌ورزید تا هنگام مسافرت در کرانه بحر خزر جایگاهی برای استراحت و تناول طعام و تنقلات داشته باشد. شش باغ از باغ‌های شاه عباس در این منطقه هنوز باقی است (نعیم، ۱۳۸۵ : ۲۵۶). بنابراین در اکثر مواقع باغ‌ها به‌عنوان فضایی خاص اشراف و سلاطین بوده که در زیر ضمن رویکردی تاریخی به‌علل مختلف استقرار و انواع آنها پرداخته خواهد شد.

– **باغ‌های تابستانی** : در طول تاریخ مهم‌ترین باغ‌های تفریحی باغ‌هایی هستند که در فصول گرم در کوهستان و یا مکان‌های خوش آب و هوای خارج از شهرها ساخته شده و معمولاً متمولین در آنها به تفریح و تفرج می‌پرداختند. بنابراین دستور ساخت این‌گونه باغ‌ها بی‌شک به‌علت لذت‌بردن از هوای خنک و فضای دلپذیر باغ بوده است.

– **باغ‌های شکار** : یکی دیگر از دلایل تولید باغ‌های تفریحی سلطنتی در نقاط خاص از شهر را می‌توان باغ‌های شکار دانست که دستور ساخت آنها از روزگاران کهن در میان شاهان رواج داشته است.^{۱۴} در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که چگونه شکارگاه‌های سلطنتی که اغلب بیشه‌های وسیعی بوده است در تقسیم‌بندی باغ‌های منظم رسمی ایران قرار خواهند گرفت؟ در جواب، این نکته باید مورد توجه قرار گیرد که با عطف به علاقه سلاطین و همراهان به امر شکار به‌عنوان یک تفریح لذت‌بخش معمولاً جهت امنیت و اقامت کوتاه مدت، باغ‌هایی مفرح و زیبا با کوشک و دیگر اماکن تفریحی - خدماتی در کنار این شکارگاه‌ها طراحی و در فصل شکار مورد استفاده قرار می‌گرفته است.^{۱۵}

و با توجه به اشعار کتیبه پیشانی ایوان معلوم می‌شود که آن جلال و شکوه بیشتر به این باغ و کاخ بخشیده است (مصطفوی، ۱۳۶۵: ۲۵). بازم یکی دیگر از علل مهم ایجاد باغ برای نشان دادن شکوه و ابهت سلطنت مشخص می‌شود. صبا کاشانی^{۱۳} در قصیده «ای باغی» که در تهران برای فتح‌علیشاه بنا کردند و نام افسانه‌ای ارم را بر آن اطلاق نمودند را توصیف می‌نماید. همه ابیات نشان‌دهنده این مطلب است که جلب رضامندی پادشاهان و ایجاد شکوه و عظمت در باغ‌ها تا چه اندازه در این اشعار مورد توجه قرار گرفته است:

نام آن باغ ارم کرد شهنشاه جهان

گرچه باغ ارم آمد بفزون از آن کم

تحلیل نتایج بررسی لزوم ایجاد باغ ایرانی

با توجه به مطالعات انجام شده و با دقت بیشتر می‌توان نتیجه‌گیری کرد که در بسیاری از موارد، ذکر یک دلیل برای توجیه علل پیدایش یک باغ تاریخی کافی بنظر نمی‌رسد. گرچه روحیه سلاطین و دست‌نشانگان آنها به‌عنوان ویژگی مهم هر دوره همیشه همچون فرهنگ غالب آن زمان پشتوانه تولید اثر هنری و همچنین ایجاد باغ‌های رسمی ایران بوده؛ اما ذکر این نکته ضروری است که در اکثریت این نمونه‌ها و بخصوص نمونه‌های شاخص، عوامل عمومی و مشترک همچون علل اقتصادی و ایجاد مناظر زیبا و دلنشین با دیگر علل توأم باعث بوجود آمدن این باغ‌ها بوده‌اند. در پارهای از مواقع بعضی از دلایل از جمله تفریح و تفرج و یا پیروی از اعتقادات مذهبی برای بوجود آمدن بهشت‌های زمینی عامل اصلی تلقی می‌شوند ولی باغ‌های مهم این خطه اکثراً بنا بر دلایل سیاسی - حکومتی بوجود آمده‌اند. جدول ۱ به تفکیک مصادیق مختلف این علل را بازگو خواهد کرد.

یکی از سنت‌های مهم معماری غزنویان ساخت مناره‌ها و ابنیه یادمانی پس از پیروزی‌ها بوده است. از دوران‌های مهم ایجاد چنین باغ‌هایی جهت نمایش شکوه و ابهت شاهان، تیموریان و صفویان است. اکثر باغ‌های تیمور که سمرقند را احاطه کرده بودند نام شهرهای اسلامی از قبیل «قاهره»، «دمشق»، «بغداد»، «سلطانیه» را داشتند که نشان‌دهنده میل تیمور از تسلط به کلیه مناطق تحت سلطه است.^{۱۴}

بنابراین می‌شود نتیجه گرفت عامل قدرت می‌تواند در ایجاد باغ‌های تیمور مؤثر باشد. «حیدرنتاج» در خصوص باغ‌های سمرقند می‌نویسد: «نشستن در کوشک مرکزی باغ بر روی تپه مصنوعی و اشراف به چهار طرف احساس برتری و تسلط را در تیمور بیشتر ایجاد می‌کرد. لذا این‌گونه از باغ‌های ایرانی بیش از بقیه گونه‌ها الگوی باغ‌های تیموری در سمرقند بوده است» (حیدرنتاج، ۱۳۸۸: ۱۳۰). دستور ساخت چنین کاخ‌هایی حتی در دیگر نقاط و به خصوص در مرزهای زمینی و آبی در کناره دریای خزر در دستور کار شاهان صفوی قرار دارد. «امراه صفوی» می‌نویسد: «دلیل توجه فرمانروایان صفوی به بهشهر موقعیت این شهر در رابطه با هجوم اقوام مهاجر اوزبک و شگسار بوده است» (صفوی، ۱۳۶۵: ۳۵).

بنابراین یکی از علل دستور ساخت توسط شاه عباس اول به‌منظور برقراری قدرت و سلطه کامل بر این خطه بوده و فرمان ساخت این باغ‌ها را صادر کرده است تا ضمن تفریح و تفرج به شکوه و اقتدار حکومت خود قدرت بیشتری ببخشد. در نتیجه علت حفظ حکومت که خود علتی سیاسی است نیز اضافه خواهد شد. «سیدمحمدتقی مصطفوی» در خصوص باغ چهلستون ضمن توصیف آن می‌نویسد که شاه عباس ثانی در سال ۱۰۵۷ هجری، ایوان بزرگی را در جانب شرقی اضافه نمود

جدول ۱. علل پیدایش باغ
های تاریخی ایران مأخذ:
نگارندگان.

عوامل شکل‌گیری	دلایل اصلی	مصادیق	نام باغ ها	دوره زمانی
عوامل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ ها	ایجاد فضاهای زیبا با تکیه هنر باغیانی	باغ - میوه‌ها (بوستان)	باغ نوت - باغ زرنک	صفوی
		باغ - گل‌ها (بوستان)	باغ «کاتانداس» داروش باغ وفا «پایر»	هخامنشی گورکانی
		باغ‌های باغیانی باغ‌های دارویی	باغ وفا «پایر» باغ‌های دوره شاه عباسی	گورکانی صفوی
عوامل خاص شکل‌گیری باغ ها	دلایل مذهبی	باغ - منظم	باغ سارد «کوروش» باغ کلان «پایر»	هخامنشی گورکانی
		باغ - مزارها	باغ شاه نعمت اله ولی باغ قدیمگاه نیشابور باغ مصلی نائین	صفوی صفوی قاجار
		باغ - مذهب	باغ جنت - رضوان شاهزاده ماهان	صفوی قاجار
عوامل خاص شکل‌گیری باغ ها	دلیل تفریح و تفرج	باغ‌های فصلی - حکومتی	صاحبزاده - کامرانیه - سعدآباد	قاجار پهلوی
		باغ‌های شکار	باغ‌های قصر شیرین - هلاقستان باغ دوشان تپه (تهران)	ساسانی قاجار
		باغ‌های لذت خاص	باغ هشت بهشت - باغ بلبل باغ عمارت جهان‌نمای بهشهر باغ عمارت تاج‌دولت نکارستان باغ عشرت‌آباد	صفوی صفوی قاجار قاجار
علا سیاسی - حکومتی	باغ - میدان‌های حکومتی	باغ‌های سکونتگاهی - حکومتی	باغ اندرونی عالی قاپو باغ اندرونی گلستان جهت شمس‌الاماره باغ عمارت جهان‌نمای قزوین	صفوی قاجار صفوی
		باغ - کاخ‌های قدرت	طیس	قاجار
		باغ‌های قدرت	کاخ‌های بغداد - قاهره - تیمور کاخ‌های هشت بهشت - چهلستون کاخ ارم فتح‌علیشاه	تیموری صفوی قاجار
عوامل خاص شکل‌گیری باغ ها	باغ‌های مردمی	باغ‌های مردمی	نوت - انگور - باغ‌های چهار باغ باغ علی میدان عشق	صفوی صفوی قاجار

نتیجه‌گیری

هستند. گرچه اکثراً دلیلی خاص علت وجودی این نمونه‌هاست؛ ولی در بسیاری اوقات دلایل عدیده توأم با باعث ایجاد باغ‌های تاریخی ایران بوده‌اند.

• اراده مذهبی هخامنشیان در ایجاد باغ‌های بهشتی بدون عشق، دقت و نظارت دقیق کوروش و داریوش بر ایجاد حداکثر زیبایی بوجود نمی‌آمدند. شاهان ساسانی گرچه ساخت باغ‌های مذهبی را در دستور کار دارند اما فراوانی باغ‌های لذت و تفریح و شکار را از کمرنگ شدن نقش و یا التقاط این دو دیدگاه حکایت می‌کند.

• در کنار عظمت‌گرایی ایلخان‌ها و تیموریان در ایجاد باغ‌های باشکوه، لذت و تفریح نیز در باغ - چادرهای این دوره باغ‌های پرشکوه پایتخت‌ها را رقم زده است.

• بازگشت روحیه ملی - مذهبی با شهامت و جرأت مردمی باغ‌های دوران صفوی این دوره را به عصر طلایی باغ‌های ایرانی مبدل ساخته است.

• باغ‌های مابعد صفوی روحیه ای حکومتی - تفریحی دارند اما در دوره قاجار باغ‌های خلوت و لذت سمبل باغ‌ها هستند.

باغات هر عصری این چنین از دوره خود سخن می‌گویند. آنها نشان‌دهنده روحیه حاکم بر حکومت‌ها و آینه زمان خویش هستند. برخی آرام، لطیف و عارفانه، برخی عظیم و مقتدر و بعضی لطیف و شاعرانه و شاید پاره‌ای ترسو و غریب.

قبایل آریایی پس از ورود به سرزمین دشوار پارس، جهت ایجاد و قوام تمدن نوپای خود، توان تغییر بر روی کلان اقلیم را نیافتند. قدرت‌یابی حکومت‌های مقتدر، بدون توجه به ایجاد باغ‌های حیات‌بخش به‌عنوان خرده‌اقلیم‌ها امکان‌پذیر نبود. ایجاد باغ ایرانی بنابراین به‌نوعی با سرنوشت شهرها و شهرهای اولیه درهم‌تنیده شده است. این نکته شکل‌گیری باغ و تمدن ایرانی را به یکدیگر وابسته ساخته است. اکثریت باغ‌های مهم تاریخی توسط اندیشه پادشاهان مهم و با منظوره‌های متفاوت شکل گرفته‌اند. اگر زمانی باغ‌های کوروش و داریوش در ساختارهای شکوهمند و مذهبی به دست موبدان نگهداری می‌شد اندیشه ایجاد باغ عللی مذهبی - حکومتی را دنبال می‌کرد. تیمور جنگجو گرچه از علم باغ‌آرایی بی‌اطلاع بود اما ایجاد باغ‌های پرشکوه و عظیم را جهت اهداف سیاسی و ابهت بخشیدن به تاج و تخت خود مفید می‌دانست. بابر گورکانی در کابل و هند آنچنان به باغ‌هایش عشق می‌ورزید که لطافت و زیبایی باغ‌هایش شهره عام و خاص شد. صفویان گرچه در ابتدا سنت باغ‌های باشکوه را دنبال کردند تا روحیه شیعی - ایرانی را در جهان بازگو نمایند، اما به مرور که نالایقی بر تخت صفویان غلبه کرد، باغ‌ها نیز به محلی برای خوشگذرانی مبدل شدند. سنتی که در نزد شاهان نالایق قاجار نیز دنبال شد. آنها باغ‌ها را به خلوت کشیدند تا در دوردست‌ها محلی برای عیش خویش بیابند. باغ‌ها این چنین سمبل تفکر سلاطین هر دوره

پی‌نوشت

*. این نوشتار بازنویسی مقاله «علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران» است که در مجله باغ نظر (شماره ۱۵، زمستان ۱۳۸۹) به چاپ رسیده است.

۱. C. Chardin

۲. Clavijo

۳. E. Flandin

۴. P. Coste

۵. T. Hebert

۶. D. Wilber

۷. در این اقلیم یکی از اهداف مهم ایجاد سایه و تولید خنکی است. «ویلبر» می‌نویسد: «آب و درخت و گل و سبزه که از اجزاء تشکیل‌دهنده یک باغ است از دیرباز مورد توجه ایرانیان بوده و علت آن هوای گرم و خشک این کشور است. برخلاف اروپاییان که درختان را هرس می‌کنند و به‌جای آن گل و گیاه می‌کارند ایرانیان قدیم کوشش می‌کردند باغ‌هایی ایجاد نمایند با درختان فراوان و هر قدر درختان کهن‌تر و تنومندتر و سایه‌افکن‌تر بوده صاحبان آن بیشتر به خود می‌بالیدند» (Wilber, 1969: 10).

۸. عادل فرهنگی انگیزه ساخت پاره‌ای از انواع باغ‌ها را از هم‌کنش انسان با طبیعت محیطی می‌داند که به‌منظور پاسخگویی به نیازها و ارتقای سطح زندگی در رقابت با جوامع پیرامونی صورت می‌پذیرد و خاستگاه آن اقتصاد، دانش و فن آوری است (فرهنگی، ۱۳۸۳: ۱۴).

۹. ویلبر در خصوص توجه ایرانیان به ایجاد باغ و پرورش گل و ریاحین می‌نویسد: «از قرن‌ها پیش تاکنون بیشتر لغات و اصطلاحات فارسی با کلماتی که ریشه عربی دارد آمیخته گردیده ولی اغلب اصطلاحاتی که مربوط به گل و گیاه و پرورش گل است فارسی سره است. بیشتر ایرانیان می‌توانند خود را گل‌باز یعنی دوستدار گل بدانند» (Wilber, 1969: 24).

۱۰. باغ‌های شفابخش در مصر باستان برای فرار از شرایط نامساعد محیطی وجود داشته‌اند. در اروپا صومعه‌نشین‌ها برای اولین بار باغ‌های شفابخش را برای تولید گیاهان دارویی ایجاد کردند. ولی ایده اصلی باغ‌های شفابخش از دهه ۹۰ میلادی جان‌گرفت (نیکبخت، ۱۳۸۳: ۷).

۱۱. R. Pechere

۱۲. Van Zuylen

۱۳. نک. به کامروا، ۱۳۷۴ و دیبا و انصاری، ۱۳۸۱.

۱۴. در خصوص قدمت استفاده از باغ شکارها در منطقه بین‌النهرین و ایران، خانم زویلن اعتقاد دارد که قدیم‌ترین آنها را سارگن در خارج از شهر بنوعان پارکی بزرگ ساخته و در آن حیوانات زیادی رها نموده است (Van Zuylen, 1996: 15). معمولاً باغ‌های شکار یا در نزدیکی شکارگاه‌های بزرگ طبیعت احداث و در مواقعی سلطان و همراهان از کاخی که در نزدیکی آن ساخته می‌شد بیرون رفته و به شکار می‌پرداخته‌اند. و یا اینکه درخصوص بعضی از نمونه‌ها پارک‌های بزرگ محصور به‌همراه ساختمان‌های مجهز ساخته و حیوانات را در آنها رها می‌نموده‌اند، که نمونه ذکر شده در دوره سارگن از این گونه است.

۱۵. جان هوگ (Hoag) در کتاب معماری اسلامی بسیاری از قصرهای شکار امویان را معرفی می‌نماید که از لحاظ ساختاری بسیار شبیه باغ - شکارهای ساسانی می‌باشند. حتی نقوش داخل قصرها شبیه نقوش ساسانی و قبل آن هستند که سلاطین را در هنگام شکار نشان می‌دهد (Hoag, 1989: 80).
۱۶. A. Godard.
۱۷. T. Hebert.
۱۸. جان هوگ در بخش قصرهای اموی نیز باغ قصرهای این گونه را توصیف می‌کند. از آن جمله به قصر خرابات المفجر اشاره می‌نماید که در کنار بخش‌های دارالعام، دارالخاص و حرم، حمامی ویژه بنام مجلس الهو دارد که در آن تا پاسی از شب مراسم خاص لهو و لعب برقرار بوده است (Ibid: 85).
۱۹. «دونالد ویلبر» از قول مستشرقین دوره قاجار توصیفات ویژه‌ای در خصوص عمارت تاج دولت و دیگر باغ‌های این دوره ارائه می‌نماید که باعث شرم می‌باشند. نک. به ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۰۰، ۱۸۸، ۱۸۵.
۲۰. با توضیحاتی که «کلاویخو» آورده است بعضی از جنبه‌های باغ‌های سمرقند به نظر غریب می‌آید مانند در نظر گرفتن فضای زیادی برای باغ و استفاده از یک فضای چهارگوش و سردرهای عالی مزین به رنگ‌های آبی و طلایی. استفاده از ایوان‌های رفیع در طبقه بالا و مشرف به باغ‌های گل جنبه‌ای است که در سمرقند مرسوم بوده و نشانه خواست سلطان جهت ایجاد ابهت است (کلاویخو، ۱۳۶۶: ۸۱).
۲۱. جهت ملاحظه ابیات این قصیده رجوع کنید به (ویلبر، ۱۳۴۸: ۵۷).

فهرست منابع

- آریانپور، علیرضا. (۱۳۶۵). پژوهش و شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های شیراز، تهران: فرهنگسرا.
- پیرنیا، کریم. (۱۳۷۲). باغ ایرانی، مجله آبادی، (۲۵).
- تقوایی، سیدحسین. (۱۳۹۴). نقش سایه در باغ ایرانی، مجله مطالعات معماری ایران، (۷): ۷۵-۳۵.
- حیدرتاج، وحید. (۱۳۸۸). باغ‌های سمرقند، مجله منظر، ۱ (۱): ۱۴-۱۰.
- خوانساری، مهدی و همکاران. (۱۳۸۳). باغ ایرانی، بازتابی از بهشت، ترجمه: مهندسین مشاور آران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دیبا، داراب و انصاری، مجتبی. (۱۳۸۱). باغ ایرانی، جلد پنجم، صص ۴۲۵-۴۰۷.
- ساعدلو، هوشنگ. (۱۳۸۳). تحفه الارزاق، خلاصه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری تهران.
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۸۸). پارادایم‌های پردیس، تهران: جهاد دانشگاهی.
- صفری، امرااله. (۱۳۶۵). باغ و باغ‌آرایی در ایران، فصلنامه هنر، (۱۱): ۱۹۸-۲۵۵.
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۹). باغ‌های طبس، تهران: سروش.
- روحانی، غزاله. (۱۳۶۵). طراحی باغ و احداث فضاهای سبز، تهران: پارت.
- کلاویخو، گنزالس. (۱۳۶۶). سفرنامه کلاویخو، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- کامروا، سیدعلی. (۱۳۷۳). آرمانگری در معماری ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخی معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان.
- فرهنگی، عادل. (۱۳۸۳). چرایی پیدایش باغ ایرانی، همایش باغ ایرانی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- فرهنگی، عادل. (۱۳۹۰). چرایی پیدایش باغ ایرانی در ایران، مجله اثر، ۴ (۵۴): ۵۹-۵۱.
- مصطفوی، سیدمحمدتقی. (۱۳۶۵). باغ چهلستون، مجله هنر، (۱۱): ۱۱-۱۵.
- ناطق، هما. (۱۳۸۵). آیین ملک‌داری، تهران: گستره.
- نعیم، غلامرضا. (۱۳۸۵). باغ‌های ایران، تهران: انتشارات پیام.
- نیکبخت، علی. (۱۳۸۳). باغ‌های شفابخش، مجله باغ نظر، ۱ (۲): ۸۷-۸۳.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۸). باغ‌های ایران و کوشک‌های آن، ترجمه: مهین دخت صبا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هروی، ابونصر. (۱۳۴۶). ارشاد الزراعه، به کوشش محمد مشیری، تهران: دانشگاه تهران.
- هنرفر، لطفاله. (۱۳۵۴). باغ هزارجریب و کوه صفا، بهشت شاه عباس. ۱۴ (۱۵۷): ۹۴-۷۳.
- Bain, G. (1988). *L'art du Jardin*, éd. chebe, Swiss.
- Benoist, M. (1975). *L'homme et ses jardins*, éd. Albin Michel, Paris.
- Godard A. (1962). *L'art de l'Iran*, Paris.
- Hoag, J. (1982). *L'Architecture Islamique*, éd Berger Lératut, Paris.
- Pechere, R. (1973). *Etude de jardins hitoriques en Iran*, UNESCO, Paris.
- Van Zuylen, (1996). *Tous les jardins du monde*, éd Gailimard, Italie.
- Wilber, D. N. (1962). *Persian gardens & garden pavilions*, Tokyo: Tuttle.